

Actualiteit en relevantie van de Nederlandse godsdienstsociologie

Erik Sengers¹ & Kees de Groot*

Summary

In a secular society, as is the Netherlands, the position of religions and religious organisations is a theme of controversial debates. Curiously enough, sociologists of religion do not play a prominent role in these debates. The question of this article is, what the contribution of contemporary Dutch sociology of religion is to science and society. The article starts with several characteristics of Dutch sociology of religion: it is connected with the emancipation of religious minorities, it was at the service of governmental planning (church buildings as well as social and welfare organizations), sociology of religion was located at theological faculties, thus it was mainly oriented at mainline Christianity and not at world religions, and finally sociology of religion is being replaced by more anthropological studies. The thesis of the article is that sociologists of religion stuck to these characteristics for too long, not being able to react to the changing religious context in time. The second part of the article focuses on the contemporary situation of sociology of religion. Starting with active emeriti, the paper discusses the academic departments, research institutes, and professional associations. The article concludes that sociology of religion remains relevant in research about the social-cultural consequences of secularisation and about the position of religion in hyper-diverse societies. To take that role, sociology of religion should become more sociological, focus on sociological methods and theories, and the social and political consequences and impact of religion.

Inleiding

Het is een merkwaardige paradox dat in een van de meest seculiere landen van Europa het onderwerp religie zo stevig op de publieke agenda blijft (Mikkers 2012). Religieus gelegitimeerd geweld en de persistentie van orthodoxe denkbeelden en praktijken zorgen ervoor dat de liberale en seculiere samenleving

* Erik Sengers is socioloog en theoloog en werkzaam als docent en onderzoeker op diverse instellingen voor hoger onderwijs en lid van de redactie van *Religie & Samenleving*. Kees de Groot is socioloog en theoloog. Hij is als universitair docent verbonden aan Tilburg University en lid van de redactie van *Religie & Samenleving*.

voortdurend wegen zoekt religie en religieuze organisaties beter te hanteren en te controleren. Nog merkwaardiger is dat de wetenschappelijke discipline die dit dient te bestuderen en te bevragen, de godsdienstsociologie, nauwelijks in deze publieke en beleidsmatige discussies betrokken is. De discussies worden gevoerd door juristen, arabisten, wiskundigen (die ‘big data’ analyseren), veiligheidsexperts, islamologen en theologen, maar niet door de mensen die van de bestudering van de plaats van religie in de samenleving hun expertise hebben gemaakt (bijvoorbeeld Dierickx 2015, 9). De Nederlandse godsdienstsociologie, zo veelbelovend begonnen zoals in De Groot en Sengers (2016) beschreven, heeft als discipline de bestudering van religie niet kunnen claimen zo luidde de conclusie van datzelfde artikel. Tekenend is dat in de internationale beroepsvereniging SISR-ISSR dat het van oorsprong Nederlandse *Social Compass* uitgeeft, momenteel geen Nederlandse vertegenwoordiger in het bestuur zit en de zetel gedeeld moet worden met België.

Wat is de bijdrage van de huidige godsdienstsociologie aan wetenschap en samenleving? Dat is de vraag die centraal staat in deze bijdrage. Het antwoord zal gegeven worden in drie stappen. Ten eerste wordt op basis van het historisch overzicht van De Groot en Sengers een aantal karakteristieken weergegeven van de Nederlandse godsdienstsociologie. Deze kenmerken zijn niet alleen bedoeld als samenvatting van dat artikel: de daaronder liggende these is dat de Nederlandse academici te lang aan deze karakteristieken hebben vastgehouden, en daardoor als discipline niet goed konden reageren op de nieuwe religieuze, maatschappelijke en politieke situatie. In het midden-gedeelte wordt de huidige stand van zaken van het sociaalwetenschappelijk onderzoek naar religie en godsdienst weergegeven. Aan de hand van de activiteiten van individuele en in vakgroepen verenigde wetenschappers, onderzoeksinstituten en beroepsverenigingen wordt een beeld geschetst van grote activiteit, maar tegelijkertijd wordt de conclusie bevestigd dat het sociaalwetenschappelijk onderzoek versplinterd is over een veelvoud van academische disciplines. In het laatste gedeelte worden de twee voorgaande thema's bij elkaar getrokken en gecontrasteerd, zodat in een paar zinnen een schets gegeven kan worden van godsdienstsociologie die door haar sociologische kwaliteiten weer relevantie kan winnen.

Karakteristieken

Een eerste kenmerk van de Nederlandse godsdienstsociologie is haar rol in de emancipatie van religieuze minderheden. In de negentiende eeuw waren

rooms-katholieken, joden en de afgescheiden protestanten in sociaal, economisch en politiek opzicht gemarginaliseerde groepen versus de liberaal-protestantse elite. Als reactie daarop werden sociologische data en methoden gebruikt om de eigen positie te onderzoeken en te verbeteren. Sociologie werd ook gebruikt om de sociale vraagstukken die tijdens de industrialisering ontstonden te analyseren en op te lossen – in eigen levensbeschouwelijke kring (voor katholieken zie Sengers 2011; voor protestanten zie De Hoop & Bornebroek 2010). Tenslotte werd de sociologie gebruikt om de samenleving te herkerstenen, dus als middel in de evangelisatie waarbij onderzocht werd wat de levensbeschouwelijke opvattingen van niet-gelovigen waren.

Een tweede kenmerk is de relatie van de godsdienstsociologie met de overheid (Gastelaars 1985). Sinds de negentiende eeuw had de overheid een interesse voor de maatschappelijke positie van de religieuze gemeenschappen met het oog op de nationale eenheid en veiligheid. Later was deze belangstelling verbonden met de verzuiling van verschillende vitale maatschappelijke domeinen en de band daarvan met de religieuze gemeenschappen. Na de Tweede Wereldoorlog was er een nieuwe belangstelling van de overheid met het oog op de opbouw van het verwoeste religieus patrimonium. De overheid steunde het herstel en de heropbouw, verdeeld naar de omvang van de religieuze gemeenschappen (Landheer 2004, 373-508). Ook werden de religieuze gemeenschappen na de Tweede Wereldoorlog opgeroepen om actie te ondernemen tegen de vermeende verwildering onder de jongeren (Vossen 1994). Na 1960 begon een proces van suburbanisatie en werden de kerken uitgenodigd om ook in de nieuwbouwwijken een plek in te nemen – omgekeerd zou de overheid sociologisch beleidsadvies inwinnen over de mogelijkheden van hergebruik van gebouwen die in tijden van secularisatie moesten worden afgestoten (Sengers 2015). Tenslotte heeft de overheid recent opnieuw belangstelling voor de godsdienstsociologie ontwikkeld met het oog op de sociale cohesie en de radicalisering van met name islamitische jongeren (De Graaf & Harinck 2012).

Een derde kenmerk is de verbinding met de theologische faculteiten (Dekker 1992; De Loor 1983). Er zijn algemene sociologen die belangrijke werken hebben geschreven op het gebied van de godsdienst. Maar zoals boven al werd geschetst, was de sociologische belangstelling in kerk en godsdienst vaak verbonden met de praktische vragen van de kerken en hun functioneren in de samenleving. Academische posities in de godsdienstsociologie waren daardoor vaak aan theologische faculteiten. Maar deze verbinding was, zo is gebleken, niet zonder risico: toen de secularisatie doorzette, kwamen er steeds minder studenten aan deze instellingen. Universiteiten schaften de

zelfstandige positie van de theologische faculteiten af en lieten ze fuseren met andere departementen. Op deze manier werd de godsdienstsociologie als een vakgebied binnen de theologie verplaatst naar andere instituten of geheel afgeschaft. De overgebleven studenten vertoonden over het algemeen meer belangstelling voor theologische geloofsvragen dan voor de sociologische.

Ten vierde valt op dat binnen het corpus van godsdienstsociologische publicaties het aantal studies van wereldgodsdiensten gering is. Dat het aantal sociologische publicaties op dat terrein weinig omvangrijk is, heeft te maken met de koloniale geschiedenis, waarbinnen zich twee academische lijnen van onderzoek ontwikkelden die niet met de godsdienstsociologie verbonden werden. De eerste heeft te maken met de studies voor de koloniale ambtenaren (Snouck Hurgronje als grondlegger van de islamologie). De tweede lijn heeft te maken met de context van missie en zending, zowel bij katholieken als protestanten (Gerardus van der Leeuw in Groningen). In beide perspectieven concentreerde de studie zich op rituelen en heilige teksten, zelfs nadat de vergelijkende godsdienstwetenschap zich had geëmancipeerd van de theologie. Pas na de komst van de gastarbeiders, en zeker na de aanslag op de Twin Towers in 2011, begon een nieuwe sociaalwetenschappelijke studie van de wereldgodsdiensten.

Een vijfde kenmerk is dat de sociologische studie wordt vervangen door de antropologische. In het algemeen bloeit de sociaalwetenschappelijke studie van religie en godsdienst (Beekers 2014). Veel sociale wetenschappers doen daar ook, met de nadruk op ook, naast hun andere thema's of als deel van een project onderzoek naar. Godsdienstsociologie als specialiteit is echter relatief onbeduidend. Het onderzoeksobject verschuift van christendom naar wereldgodsdiensten, nieuwe vormen van spiritualiteit en impliciete vormen van religiositeit. Dit is enerzijds een positieve ontwikkeling, terwijl aan de andere kant de verminderde belangstelling voor de op vele gebieden nog steeds invloedrijke christelijke kerken (financieel, cultureel, politiek) zorgen kan baren. Maar deze verandering naar de antropologische studies heeft ook negatieve kanten: de focus op individuele *case studies* hindert de veralgemenisering van conclusies en de interpretatie in een bredere sociaal-culturele context krijgt minder aandacht. Ook aan de relatie tussen religieuze participatie en andere vormen van maatschappelijke activiteiten en de relatie tussen religieuze organisaties en maatschappelijke instituties wordt minder aandacht geschonken. Hoe kan de godsdienstsociologie uit deze ontwikkeling komen?

Huidige situatie

Actieve emeriti

Het is om meerdere redenen gepast een overzicht van de huidige situatie te beginnen met de actieve emeriti binnen het vakgebied. Gerard Dekker is sinds de start lid van het onderzoeksteam God in Nederland, een onderzoek dat herhaald is in 1979, 1996, en 2006 (en in 2015 onder dezelfde naam door anderen). De voor het onderzoek gebruikte enquête is, onder invloed van de veranderde religieuze en godsdienstige werkelijkheid, steeds aangevuld met nieuwe vragen over levensbeschouwingen, religie in de publieke sfeer, en nieuwe spiritualiteit (Bernts, Dekker & De Hart 2007). Dekker is ook de auteur van een veel gebruikte Nederlandstalige introductie in de godsdienst-sociologie, die regelmatig herzien is en tegenwoordig met Stoffels wordt uitgegeven (Dekker & Stoffels 2011). Verder schreef hij verschillende werken van meer spirituele aard, over Dietrich Bonhoeffer en de positie van kerken in de samenleving (Dekker 2010, 2013).

Bert Laeyendecker werd met zijn publicaties over sociale bewegingen, sociale verandering, ongelijkheid en conflict een van de belangrijkste sociologen van de jaren zeventig en tachtig. Later schreef hij meer sociaal filosofische werken over moderniteit, religieuze bewegingen en conflict, charisma, religie en politiek en *civil religion*. In de jaren tachtig en negentig was hij betrokken bij bewegingen die streden voor vernieuwing binnen de katholieke kerk. Hij participeerde in het Multidisciplinair Centrum voor Kerk en Samenleving, door zijn echtgenote Mady Thung opgericht om de kwaliteit van de bijdrage van kerken aan het maatschappelijk debat te verhogen (Noordegraaf & Witte-Rang 2011). Recent publiceerde hij zijn magnum opus over maatschappijkritiek en sociale bewegingen in de westerse geschiedenis (Laeyendecker 2013).

Meerten ter Borg bleef publiceren over *implicit religion* in de medische wetenschap, economie, politiek en kunst. Hij was medecoördinator van een interdisciplinair project over religie en macht (Ter Borg & Van Henten 2010) en, als bijzonder hoogleraar non-institutionele religie, verbond hij zijn sociologische inzichten met het programma van de liberale protestanten en vrijzinnigen (Ter Borg 2010). Een van zijn veelbelovende studentes was de te vroeg gestorven Karen Pärna. Ze was UD aan de Universiteit Maastricht en promoveerde in Leiden op religieuze beelden van het internet en andere moderne technologie.

André Droogers ontwikkelde als hoogleraar culturele antropologie aan de VU een invloedrijk internationaal onderzoeksprogramma over de wereldwijde opkomst van de pinksterbewegingen (Droogers, Van der Laan & Van Laar

2006) en startte een innovatief onderzoeksproject naar levensbeschouwingen in Nederland (Droogers & Van Harskamp 2014). Ook publiceerde hij over fundamentele theoretische en methodologische onderwerpen in de studie van religie en religieuze bewegingen in de moderne samenleving. Een van zijn onderwerpen is religie-spel-macht: religie ontstaat als een manier om te spelen met de existentiële menselijke vragen, maar als bewegingen groeien is er behoefte aan organisatie en dus macht, wat leidt tot een ontoereikende manier waarop deze vragen worden behandeld. Zijn pleidooi om de speelse aspecten van religie te herontdekken heeft ook methodologische gevolgen voor de studie van religie: zijn methodologisch ludisme staat voor een benadering die de middenweg tussen reductionisme en religionisme kiest (Droogers 2006; 2010). Droogers nam als emeritus ook deel aan theologische debatten doordat hij met God 3.0 onderzocht hoe we zoiets als god in tijden van mondialisering kunnen voorstellen (Droogers 2013).

Tenslotte noemen wij Lammert Gosse Jansma en Durk Hak, twee zeer actieve onderzoekers, die vanaf de start in 2006 deelnemen in de redactie van het tijdschrift *Religie & Samenleving*. Jansma, voormalig directeur van de Fryske Akademy en specialist op het gebied van nieuwe religieuze bewegingen, promoveerde in 2010 een tweede maal op een uitgebreid veldwerkonderzoek naar een profetische beweging in Friesland (Jansma 2010). Hak werkte aan de theologische faculteit in Groningen, publiceerde onder andere over bekeringsen, en is momenteel verantwoordelijk voor de symposia van het tijdschrift *Religie & Samenleving*. Samen publiceerden Jansma en Hak (met Martijn de Koning) een boek over het belang van veldwerkonderzoek en de methode en ethiek daarvan. Het is een pleidooi voor slow research gebaseerd op langdurige participatie dat de druk om te publiceren mag weerstaan (Jansma, Hak & De Koning 2012).

Vakgroepen

Het is niet gemakkelijk om academische posities in de godsdienstsociologie te benoemen. Bijna iedere universiteit heeft wel een vakgroep waar religie wordt bestudeerd en onderwezen, met de bijbehorende onderzoeksgroepen, maar leeropdrachten in de godsdienstsociologie zijn zeldzaam. Aan de Rijksuniversiteit Groningen doet de faculteit theologie en religiewetenschappen onderzoek naar acculturatie en aanpassing van religies en naar de spanning tussen religie en cultuur in de traditie van Van der Leeuw (Hak 1994). Naast het onderzoek naar antieke en Aziatische religies waarin de faculteit sterk is, worden ook actuele religieuze fenomenen in het westen onderzocht. Hoogleraar religiewetenschappen Kocku von Stuckrad is specialist in esoterie.

Marjo Buitelaar is de specialist voor islam en onderwijst methoden en technieken van sociaalwetenschappelijk onderzoek. Godsdienstsociologie wordt behartigd door Kim Knibbe, een antropologe die promoveerde op volksreligiositeit in Limburg. Het onderzoek is geconcentreerd in het *Center for religious studies*; een maatschappelijk relevant initiatief is het *Center for religion, conflict and public domain*. Een leerstoel godsdienstsociologie mag in Groningen ontbreken, dit geldt niet voor de sociaalwetenschappelijke studie van godsdienst.

Het beëindigen van de ambtsopleiding van de Protestantse Kerk in Nederland aan de Universiteit Utrecht betekende het einde van een eeuwenlange traditie van theologisch onderzoek en debat in Utrecht. In plaats van de theologische faculteit kwam het onderzoeksinstituut voor filosofie en religiewetenschappen waar met name christendom en islam interdisciplinair worden bestudeerd in de interactie met postseculiere levensbeschouwingen en sociale systemen. Godsdienstsociologen zijn hier niet bij betrokken; de sociale wetenschappen zijn vertegenwoordigd door de antropologe Birgit Meyer die hoogleraar godsdienstwetenschappen is. Aan de faculteit sociale wetenschappen doet Frank van Tubergen onderzoek naar religieus gemengde huwelijken onder immigranten. Godsdienstsociologie als aparte specialiteit is afwezig.

Aan de vakgroep sociologie van de UvA is de belangstelling voor godsdienstsociologie traditioneel gering. De voormalige faculteit theologie, waar we het vak ook zouden kunnen verwachten, is gedegradeerd tot het departement religiestudies, als onderdeel van de faculteit geesteswetenschappen. De onderzoeksgroep *Religious dynamics and cultural diversity in Europe* kijkt naar de verandering van religieuze praktijken in heden en verleden. De groep kijkt met name naar uitwisseling en conflict tussen joden, christenen en moslims. De godsdienstsocioloog in deze onderzoeksgroep was tot 2016 Sipco Vellenga. Zijn huidig onderzoek gaat over de receptie van religieus conflict in de Nederlandse samenleving. Hoogleraar Wouter Hanegraaff onderzoekt westerse esoterie in heden en verleden.

Aan de Vrije Universiteit wordt de traditie van godsdienstsociologie zowel bij de faculteit theologie als aan de faculteit sociale wetenschappen voortgezet. Het *Amsterdam Center for the study of cultural and religious diversity* (bij de theologen) wil religieuze diversiteit begrijpen, en de interactie met de seculiere samenleving en de gevolgen daarvan voor politiek en samenleving bestuderen. Bijvoorbeeld het onderzoeksproject naar multipele religieuze bindingen heeft relevantie voor de godsdienstsociologie. Ook het *Amsterdam Center for the study of lived religion* is aan de theologische faculteit ondergebracht. Dit centrum combineert sociaalwetenschappelijk, ethisch en praktisch-theologisch onderzoek naar de godsdienstige praktijk van individuen en

naar geloofsgemeenschappen. Hijme Stoffels neemt deel als hoogleraar godsdienstsociologie, en David Bos als kerkhistoricus – die een sociologisch proefschrift schreef over de beroepsontwikkeling van hervormde predikanten. Aan de faculteit sociale wetenschappen doet de vakgroep antropologie onderzoek naar volksreligiositeit, islam in het westen, en religie in Latijns Amerika.

De Rijksuniversiteit Leiden herbergde de oudste theologische faculteit – tot 2014. Ook hier heeft het onderzoek naar godsdienst verandering ondergaan sinds het terugtrekken van de protestantse ambtsopleiding. Het onderzoek van de faculteit is geconcentreerd in het Leiden *University Center for the study of religion*. Markus Davidsen, die een proefschrift schreef over de geloofsgemeenschappen gebaseerd op Tolkiens *The Lord of the Rings* (Davidsen 2014), doceert godsdienstsociologie. Enig godsdienstsociologisch onderzoek wordt gedaan binnen de onderzoeksgroep *Religion and modernity*, dat onderzoeksprojecten kent over veranderingen binnen jodendom, christendom en islam in Europa en het Midden-Oosten, sociologisch en psychologisch onderzoek naar institutionele en niet-institutionele vormen van religie, en interactie tussen religieuze overtuigingen en wetenschap/techniek. De vakgroep sociologie was al eerder opgeheven, dus de basis voor godsdienstsociologie is zwak.

De Erasmusuniversiteit begon als economische hogeschool en had ook later weinig aandacht voor religie. Toch herbergde het tot voor kort een van de meest productieve en innovatieve onderzoeksgroepen in de godsdienstsociologie. Enkele van de meest getalenteerde cultuursociologen van het land werden aangenomen en zij begonnen onderzoek naar New Age spiritualiteit, spiritualiteit en samenleving, nieuw religieus bewustzijn, en levensbeschouwing en ethiek onder atheïsten. Bij deze groep hoorden Dick Houtman (nu in Leuven), Peter Achterberg (tegenwoordig in Tilburg), Stef Aupers (nu eveneens in Leuven) en Johan Roeland (nu aan de VU). Het is onzeker of het religieonderzoek doorgang vindt aan de Erasmusuniversiteit, maar gezien de naampatroon zou het toepasselijk zijn.

Een invloedrijke universiteit op het gebied van de godsdienstsociologie is de Universiteit Tilburg. Ook deze universiteit begon als economische hogeschool, voor katholieken, en ontwikkelde zich tot een brede universiteit gespecialiseerd in sociale, economische en geesteswetenschappen. De *European Values Study* wordt onder leiding van Loek Halman vanuit de *School for social and behavioral sciences* sinds de jaren zeventig uitgevoerd. Dit internationale en longitudinale onderzoeksprogramma is belangrijk voor het onderzoek naar religieuze voorstellingen, secularisatie, cultuur en ethiek (Halman, Luijckx & Van Zundert 2005). Ook cultuursociologen als Achterberg en Inge Sieben doen hier onderzoek naar religie. Binnen de vakgroep godsdienst-

wetenschappen van de faculteit Geesteswetenschappen wordt vanuit sociaal-wetenschappelijk perspectief onderzoek gedaan naar de interactie tussen moslims en christenen en naar individualisme en religie (Zondag 2013). Na 2015 wordt alleen het onderzoek naar (nieuwe) rituelen in de westerse cultuur en samenleving voortgezet.

De *Tilburg School of Catholic Theology* daarentegen heeft momenteel drie sociologen die deelnemen in een onderzoeksprogramma over nieuwe vormen van religie, met name binnen het katholicisme. Hoogleraar Staf Hellemans onderzoekt de positie van de katholieke kerk in de hoge moderniteit vanuit historisch-sociologisch perspectief. Monique van Dijk doet longitudinaal onderzoek naar jongeren en religie. Socioloog en theoloog Kees de Groot is docent praktische theologie en publiceert over religie op de grens van de seculiere wereld, zoals in de geestelijke gezondheidszorg en populaire cultuur. Het bestuur van de Universiteit Tilburg heeft recentelijk een initiatief gestart om de discussie over religie en waarden in het publieke domein te voeren, wat resulteerde in een groot onderzoeksproject naar 'De lage landen en het hogere' dat werd geleid door de cultuursocioloog Gabriël van den Brink (2012), hoogleraar bestuurskunde. In zijn herinterpretatie van enquêtes verwerpt hij de secularisatiethese en voorspelt hij een terugkeer van het heilige, alleen de oriëntatie daarvan verschuift: heil werd eerst verwacht van het religieuze, daarna van het sociale, en tegenwoordig van gezondheid; tegelijkertijd verschoof de context van het heil van het lokale, via het nationale naar het mondiale. Daardoor ontstond een gelaagd religieus landschap. Hij wil aantonen dat er meer idealisme is dan soms wordt gedacht.

In Nijmegen leed de faculteit theologie, ooit wereldwijd beroemd om invloedrijke theologen als Schoonenberg en Schillebeeckx, onder een sterke daling van het aantal studenten met als gevolg dat zij moest worden geïntegreerd in een faculteit filosofie, theologie en religiewetenschappen. De empirisch-theologische school wordt voortgezet onder de naam empirische en praktische godsdienstwetenschappen. Leerstoelhouder is Chris Hermans, Hans Schilderman is hoogleraar voor religie en zorg en Paul Vermeer is docent voor godsdienstpedagogiek, en samen publiceren ze regelmatig in sociaalwetenschappelijke tijdschriften. Andere docenten op deze faculteit onderzoeken de rol van islam, spiritualiteit, en begrafenisrituelen in de moderne samenleving. De onderzoekers aan de sociaalwetenschappelijke faculteit in Nijmegen dragen nog steeds bij aan de godsdienstsociologie, hoewel de leerstoel in dat vak niet is herbezet. Nan-Dirk de Graaf (nu in Oxford), Peer Scheepers en Manfred te Grotenhuis deden belangwekkend sociaal-wetenschappelijk religieonderzoek (Reitsma et al. 2012). Hoewel het huidige

Nijmegen Institute for Social and Cultural Research religie niet als apart onderzoeksthema heeft, blijft het hierover publiceren binnen het kader van de algemene empirische en theoretische sociologie.

De Protestantse Theologische Universiteit werkt samen met en is gevestigd in de VU en Groningen. Joep de Hart bekleedt hier een bijzondere leerstoel 'Nieuwe en vernieuwende vormen van christelijke gemeenschap in hun betekenis voor de Nederlandse samenleving', betaald door Kerk en Wereld. Dit doet hij naast zijn werk voor het SCP, waar hij deelnam aan onderzoeksprojecten over cultuur en religie in Nederland. Met zijn aanstekelijke manier van schrijven weet hij het brede publiek over religie en cultuur te bereiken. Samen met de godsdienstsocioloog Marten van der Meulen neemt hij deel in de onderzoeksgroep Geloofspraktijken in sociaal-culturele netwerken.

Kleine theologische academies en hogescholen hebben ook sociaalwetenschappelijk onderzoek en onderwijs. Teus van de Lagemaat verdedigde zijn proefschrift over modernisering binnen de Gereformeerde Bond en geeft les aan de Hogeschool Ede. Hans Jonker promoveerde aan de VU op de relatie tussen de gereformeerde kerken en de protestantse arbeiders, en was werkzaam aan de FONTYS Hogeschool, een katholieke ambtsopleiding. Pieter Boersema promoveerde eveneens aan de VU als godsdienstantropoloog en is hoogleraar religiestudies en missie aan de Evangelische Faculteit in Leuven. Aan de Hogeschool Windesheim in Zwolle onderzoekt André Mulder nieuwe religieuze beroepen en de rol van religie en spiritualiteit binnen professionele contexten als school, gezondheidszorg en jeugdzorg. Hier blijft godsdienstsociologie de emancipatie van religieuze minderheden begeleiden door binnen de opleiding van voorgangers aandacht te vragen voor geloof en kerk in de samenleving (Boersema & Paas 2011).

Onderzoeksinstituten

Tussen 2002 en 2012 financierde NWO het prestigieuze programma *Future of the religious past* (5,4 miljoen). Het doel van het programma was om de dynamiek in het religieuze veld in beeld te krijgen: wat is de rol van de oudere vormen van religie en welke nieuwe vormen komen op? Hoe vernieuwen godsdiensten zich met rituelen, objecten en locaties? En wat is het belang hiervan voor de moderne samenleving en mens? Dit alles werd zowel in Europa als in andere werelddelen onderzocht. Een samenvattend overzicht werd gepresenteerd door De Vries (2008). In 2013 was er een kleiner NWO-programma over de rol van religie in de huidige tijd (4 miljoen), in samenwerking met het Ministerie van Binnenlandse Zaken en FORUM. De onderzoeksvragen richtten zich op de maatschappelijke rol van religie: bevordert of hindert reli-

gie de integratie, waarom worden bepaalde religieuze uitingen getolereerd en andere niet, hoe zou de samenleving moeten omgaan met vraagstukken van religies? Er werden negen voorstellen gehonoreerd, waarvan vier van belang zijn voor de godsdienstsociologie: religieuze diversiteit en homoseksualiteit, meervoudige religieuze bindingen, religie van migranten en integratie, en joden en moslims in Londen en Amsterdam.

Het Kaski blijft trouw aan haar opdracht de statistiek van de rooms-katholieke kerk te publiceren en geeft daarnaast beleidsadviezen over nieuwe vormen van religie en kerk. Nadat de hervormde, gereformeerde en humanistische onderzoeksinstituten hun deuren sloten, heeft het Kaski haar werkterrein uitgebreid naar andere kerken en naar Vlaanderen. Onder de huidige directeur Ton Bernts is het Kaski geïntegreerd in het departement theologie en religiestudies van de Universiteit Nijmegen. Verder onderzoek naar kerkbetrokkenheid gebeurt door het CBS en het SCP, tegenwoordig in één instituut. Aangestoken door de nieuwe aandacht voor religie in het begin van de twintigste eeuw publiceerden ze een onderzoek naar de rol van religie voor opvattingen over *civil society*, sociaal vertrouwen, vrijwilligerswerk, gezondheid en dergelijke (Schmeets & Van der Bie 2009). Het SCP publiceerde met name in de jaren negentig hoogwaardig sociologisch onderzoek van Becker, De Hart en Dekker naar nieuwe religieuze bewegingen, veranderende opvattingen over religie, en kerklidmaatschap. Verder mag het onderzoek genoemd worden dat de WRR onder voorzitterschap van Wim van de Donk publiceerde naar religie in het publiek domein (Van de Donk et al. 2006), waarin essays zijn opgenomen over de rol van religie in bijvoorbeeld scholen en gezondheidszorg, maar ook onderzoeksresultaten van het Kaski over religieuze betrokkenheid en van MOTIVATION naar levensbeschouwing en levensstijlen.

Beroepsverenigingen

Vanwege juridische redenen kon de werkgroep godsdienstsociologie eind 2013 niet langer een werkgroep van de sociologische beroepsvereniging NSV zijn. Ze werd onder de naam Werkgezelschap Godsdienstsociologie en Antropologie een zelfstandige vereniging met ongeveer 60 leden, daaronder actieve en gepensioneerde, academische en professionele sociologen en antropologen van diverse confessionele of niet-confessionele achtergrond. Twee keer per jaar is er een ontmoeting waarbij actuele publicaties worden besproken. Sinds 2006 wordt er ook een publiekssymposium georganiseerd in samenwerking met de redactie van *Religie & Samenleving* en een lokale universiteit. Het tijdschrift is het enige sociaalwetenschappelijke tijdschrift over religie in het Nederlandse taalgebied en werd opgericht door Jansma en

Hak, de eerste is de redactiesecretaris. Ook bijdragen uit andere vakgebieden dan de sociologie, bijvoorbeeld filosofische of juridische artikelen over religie worden opgenomen, zodat een interdisciplinaire gedachtewisseling kan ontstaan die het maatschappelijk debat stimuleert en bijdraagt aan de praktijk van religieuze professionals.

Twee andere organisaties die relevant zijn voor het veld zijn het Werkverband Kerkelijk Opbouwwerk en het Nederlands Genootschap voor Godsdienstwetenschap. Het WKO combineert een praktisch-theologische belangstelling met aandacht voor sociaalwetenschappelijke methodes met als doel de praktijk van religieuze professionals te bevorderen. Deze oecumenische vereniging publiceert een eigen tijdschrift en organiseert scholing en training over kerkopbouw. Het NGG werd in 1947 opgericht door Van der Leeuw en verenigt ongeveer 100 antropologen, historici en andere onderzoekers. Het NGG speelde een belangrijke rol in de oprichting van de *International Association for the History of Religions*, maar de focus verschoof van de godsdienstgeschiedenis naar de interdisciplinaire studie van contemporaine vormen van godsdienst. Naast de jaarlijkse internationale conferenties is het NGG sterk in het stimuleren van jonge onderzoekers door het toekennen van prijzen en het organiseren van ontmoetingen met senior onderzoekers.

Conclusies

Net als in de voorgaande periodes, is de positie van de sociaalwetenschappelijke studie van religie ook in de jongste tijd sterk bepaald door veranderingen in de Nederlandse samenleving als geheel, en de rol van (georganiseerde) religie daarbinnen. Twee trends kunnen in de huidige situatie worden onderscheiden. Aan de ene kant ontstaan er vragen die verband houden met de grote veranderingen in het religieuze landschap. Wat zijn de culturele en politieke gevolgen van een afnemende betrokkenheid bij georganiseerde religiositeit en een toenemende betrokkenheid bij seculiere en spirituele wereldvisies? Onderzoek naar de integratie in de Nederlandse samenleving van immigranten en hun religie hoort hier ook bij. Een andere trend gaat over de uitdagingen die de toekomst van religie met zich mee brengt: hyperdiversiteit van religie, niet-institutionele religie, religieuze startups en de transformatie van de volkskerken. Hoe beïnvloedt de hoogmoderniteit de religiositeit en de organisatie daarvan? De interesse van politici en beleidsmakers voor deze

ontwikkelingen zorgt ervoor dat er aandacht en middelen voor sociaalwetenschappelijk onderzoek naar religie blijven.

Maar de aandacht voor godsdienstsociologie als specialiteit is niet vanzelfsprekend. Dit heeft er ook mee te maken dat de godsdienstsociologie als specialisme binnen de academie is verdwenen, eigenlijk is mee verdwenen in het kielzog van de theologische faculteiten waar ze zo sterk mee verbonden was. En dat heeft er weer mee te maken dat ze te lang heeft vastgehouden aan de kerksociologie, waardoor nieuwe ontwikkelingen in het religieuze veld zowel theoretisch als empirisch te laat werden opgepakt en sneller door bijvoorbeeld de antropologen werden gesignaleerd, die ook betere methodes hadden om die nieuwe vormen te bestuderen. Net als de algemene sociologie enkele jaren geleden, moet ook de godsdienstsociologie zich opnieuw uitvinden en haar sterktes beter presenteren: vergelijkende aanpak, grootschalig kwantitatief onderzoek in combinatie met fijnzinnige kwalitatieve methodes, wijzen op de wisselwerking tussen samenleving en religie, aandacht vragen voor de betekenis van diverse vormen van religieuze betrokkenheid voor de samenleving, en op deze manier bijdragen aan een relativering van de overspannen reacties van politici, media en beleidsmakers op de aanwezigheid van religie in het publieke domein. Deze sociologische aanpak onderscheidt de discipline van de huidige, meer antropologische sociaalwetenschappelijke aanpak en heeft tegelijkertijd een eigenheid en meerwaarde voor het academisch en maatschappelijk discours.

Noot

- 1 Dit artikel is een bewerking van de Nederlandse bijdrage aan een internationaal overzicht van nationale tradities in de godsdienstsociologie (De Groot & Sengers 2015). Hoewel de vrucht van gezamenlijke arbeid, is de eerste auteur vooral verantwoordelijk dit artikel. Meerten ter Borg, Gerard Dekker, Durk Hak en Jan Sloot leverden waardevol commentaar op een eerdere versie.

Literatuur

Beekers, D. (2014),

Pedagogies of piety: Comparing young observant Muslims and Christians in the Netherlands, in: *Culture and religion*, 15 (1), 72-99.

Bernts, T., Dekker, G. & Hart, J. de (2007),

God in Nederland 1996-2006, Kampen: Ten Have/RKK.

- Boersema, P. & S. Paas (red.) (2011),
Onder spanning: Een veelzijdige kijk op veranderingen in kerk en samenleving, Utrecht: Kok.
- Borg, M.B. ter (2010),
Vrijzinnigen hebben de toekomst, Zoetermeer: Meinema.
- Borg, M.B. ter & J.W. van Henten (2010),
Powers: Religion as social and spiritual force, New York: Fordham University Press.
- Brink, G.J.M. van den (red.) (2012),
De Lage Landen en het hogere: De betekenis van geestelijke beginselen in het moderne bestaan, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Dauidsen, M.A. (2014),
The spiritual Tolkien milieu: A study of fiction-based religion, Leiden: Proefschrift.
- Dekker, G. (1992),
 De ontwikkeling van de godsdienstsociologie in Nederland, in: *Mens en Maatschappij*, 67 (3), 296-310.
- Dekker, G. (2010),
Heeft de kerk zichzelf overleefd? Beschouwingen over de rol van de kerk in de moderne samenleving, Zoetermeer: Meinema.
- Dekker, G. (2013),
Dat Koninkrijk, verwachten we dat nog? Over de ontwikkeling van de samenleving en de houding van de kerken daartegenover, Zoetermeer: Meinema.
- Dekker, G. & H. Stoffels (2011),
Godsdienst en samenleving: Een introductie in de godsdienstsociologie, (9^e druk), Kampen: Kok.
- Dierickx, G. (2015),
Religie als sociale constructie: Een menswetenschappelijke rondleiding, Antwerpen/Apeldoorn: Garant.
- Donk, W. van de et. al. (red.) (2006),
Geloven in het publieke domein: Verkenningen van een dubbele transformatie, Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Droogers, A. (2006),
 The third bank of the river: Play, methodological ludism and the definition of religion, in: Harskamp, A. van et al. (red.), *Playful religion*, Delft: Eburon, 75-96.
- Droogers, A. (2010),
Zingeving als spel: Over religie, macht en speelse spiritualiteit, Almere: Parthenon.
- Droogers, A. (2013),
God 3.0: Voorbij godsdienst en atheïsme, Almere: Parthenon.

- Droogers, A. & A. van Harskamp (red.) (2014),
Methods for the study of religious change: from religious studies to worldviews studies,
 Sheffield: Equinox.
- Droogers, A., C. van der Laan & W. van Laar (red.) (2006),
Fruitful in this land: Pluralism, dialogue and healing in migrant Pentecostalism,
 Zoetermeer: Boekencentrum.
- Gastelaars, M. (1985),
Een geregeld leven: Sociologie en sociale politiek in Nederland 1925-1985, Amsterdam:
 SUA.
- Graaf, B. de & G. Harinck (2012),
 Een probleem van orde: Religie op de nationale veiligheidsagenda, drie voorbeelden
 van 1813 tot heden, in: *Religie & Samenleving*, 7 (2), 141-165.
- Groot, K. de & E. Sengers (2016),
 Wat telt als godsdienstsociologie? De last van een rijk verleden, in: *Religie & Samen-
 leving*, 11 (3), 293-316.
- Hak, D.H. (1994),
*Stagnatie in de Nederlandse godsdienstwetenschap: De bijdrage van Gerardus van der
 Leeuw, Fokke Sierksma en Theo P. van Baaren aan de godsdienstwetenschap*, Amsterdam:
 Thesis publishers.
- Halman, L., R. Luijkx & M. van Zundert (2005),
Atlas of European Values. Leiden: Brill.
- Hoop, L. de & A. Bornebroek (2010),
De rode dominee A.S. Talma, Amsterdam: Boom.
- Jansma, L.G. (2010),
Engelen in Oudehorne: Een nieuwe profetische beweging in het lokaal postmoderne, Delft:
 Eburon.
- Jansma, L.G., D. Hak & M. de Koning (red.) (2012),
*Ervaren en ervaren worden: opstellen over langdurig sociaalwetenschappelijk veld-
 onderzoek*, Delft: Eburon.
- Landheer, H. (2004),
*Kerkbouw op krediet: De financiering van de kerkbouw in het Aartspriesterschap Holland
 en Zeeland en de bisdommen Haarlem en Rotterdam gedurende de periode 1795-1965*,
 Amsterdam: Aksant.
- Laeyendecker, B. (2013),
Kritische stemmen: Maatschappijkritiek van oudheid tot heden, Budel: Damon.

- Loor, H.D. de (1983),
The sociology of religion and the Dutch churches since World War II, in: *Social Compass*, 30 (4), 425-439.
- Mikkers, T. (2012),
Religiestress: Hoe je te bevrijden van deze eigentijdse kwelgeest, Zoetermeer: Meinema.
- Noordegraaf, H. & G. Witte-Rang (2011),
In de wereld werkzaam zijn: Anders denken over het kerkelijk optreden door het MCKS 1981-1998, Vught: Skandalon.
- Reitsma, J. et al. (2012),
The social significance of religion in the enlarged Europe: Secularization, individualization and pluralization, Farnham: Ashgate.
- Schmeets, H. & R. van der Bie (red.) (2009),
Religie aan het begin van de 21^e eeuw, Den Haag: Centraal Bureau voor de Statistiek.
- Sengers, E. (2011),
Aengenen en de roomsche sociologie, in: *Religie & Samenleving*, 6 (2), 195-220.
- Sengers, E. (2015),
Kirche, Kommerz, Kommune: Eine soziologische Bestandsaufnahme von Kirchenumnutzungen aus niederländischer Perspektive, in: Gerhards, A. & K. de Wildt (red.), *Der Sakrale Ort im Wandel*, Würzburg: Ergon Verlag, 79-92.
- Vossen, H.S.M. (1994),
Mater Amabilis en Pater Fortis onder vuur: Van katholieke levensscholen naar vormingswerk 1947-1974, Amsterdam: proefschrift.
- Vries, H. de (red.) (2008),
Religion: Beyond a concept, New York: Fordham University Press.
- Zondag, H.J. (2013),
Expressive individualism and religion in the Netherlands, in: *Social Compass*, 60 (1), 41-58.